

УДК 341.1.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.17>

ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО ПРОТОКОЛУ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ НАЗАКОННОЇ ТОРГІВЛІ ТЮТЮНОМ

Задорожний Б.Ю.,
доктор філософії,
консультант Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ)
адвокат

Задорожний Б.Ю. Правові виклики приєднання України до Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюном.

У статті досліджено юридичні, інституційні та міжнародно-правові виклики, що перешкоджають імплементації міжнародних зобов'язань України у сфері охорони здоров'я та контролю над тютюном в національне законодавство.

Констатовано, що надмірне споживання тютюнових виробів, їх незаконне виробництво та тіньовий продаж щороку спричиняє значні соціальні та бюджетні втрати. Для подолання таких викликів Україна у 2003 році приєдналася до Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну, а у 2006 році ратифікувала Конвенцію. Згідно з цим договором Україна зобов'язалася розробити та впровадити додаткові механізми протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами. Такі механізми були закріплені в Протоколі про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами, ухваленому у 2012 році, однак Україна досі не є стороною Протоколу.

У статті проаналізовано нормативно-правові передумови та механізми, які необхідно розробити або вдосконалити, щоб Україна могла імплементувати вимоги Протоколу на національному рівні. Встановлено, що для гармонізації законодавства України у сфері охорони здоров'я та контролю над тютюном з міжнародними нормами потрібно прийняти такі законодавчі зміни:

встановити мінімальний строк зберігання облікової інформації щонайменше чотири роки;

заборонити змішування тютюнових виробів із нетютюновими товарами в межах однієї транспортної одиниці при вивезенні з вільних митних зон;

3) визначити перелік даних, що подаються суб'єктом господарювання для отримання ліцензії, включаючи відомості про банки, ринки збуту та наявність судимості;

4) деталізувати обов'язки суб'єктів господарювання щодо контролю за обсягами продажу тютюнових виробів і зобов'язати їх повідомляти про підозрілу поведінку контрагентів;

5) розширити електронні системи відстеження товарів, які експортуються або переміщуються транзитом.

Запровадження запропонованих змін забезпечить виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері контролю над тютюном, сприятиме зниженню рівня незаконної торгівлі тютюновими виробами і створить передумови для приєднання до зазначеного Протоколу.

Ключові слова: міжнародний договір, приєднання до міжнародного договору, ратифікація міжнародного договору, узгодження законодавства, незаконна торгівля, тютюнові вироби, протокол.

Zadorozhnyi B.Yu. Legal challenges of Ukraine's accession to the Protocol to eliminate illicit trade in tobacco.

The article examines the legal, institutional, and international-law challenges that impede the implementation within Ukrainian legislation of Ukraine's international obligations in the field of public health and tobacco control.

It is established that excessive consumption of tobacco products, their illicit manufacture, and shadow sales annually cause significant social and budgetary losses. To address these challenges, in 2003 Ukraine acceded to the WHO Framework Convention on Tobacco Control and in 2006 ratified it. Under this treaty, Ukraine undertook to develop and introduce additional mechanisms to counter

the illicit trade in tobacco products. Such mechanisms were enshrined in the Protocol to Eliminate Illicit Trade in Tobacco Products, adopted in 2012; however, Ukraine has not yet become a Party to the Protocol.

The article analyses the regulatory preconditions and mechanisms that must be developed or improved in order for Ukraine to implement the Protocol's requirements at the domestic level. It is found that, to harmonize Ukraine's public-health and tobacco-control legislation with international norms, the following legislative changes should be adopted:

- 1) to establish a minimum period for the retention of accounting information of at least four years;
- 2) to prohibit the mixing of tobacco products with non-tobacco goods within a single transport unit when exported from free customs zones;
- 3) to define the list of data to be submitted by a business entity for obtaining a license, including information on banks, markets of distribution, and criminal record;
- 4) to detail the obligations of business entities to monitor the volumes of sales of tobacco products and to require them to report suspicious behavior of counterparties;
- 5) and to expand electronic systems for the tracking and tracing of goods that are exported or moved in transit.

Implementation of the proposed changes will ensure Ukraine's compliance with its international obligations in the sphere of tobacco control, facilitate the reduction of illicit trade in tobacco products, and create the preconditions for Ukraine's accession to the Protocol.

Key words: international treaty, accession to an international treaty, ratification of an international treaty, harmonization of legislation, illegal trade, tobacco products, protocol.

Постановка проблеми. Тютюн є єдиним легальним продуктом, який щороку у світі вбиває понад 8 мільйонів його споживачів, крім того, тютюновий дим завдає згубного впливу на понад 1 млн. 200 тис. осіб, які не є його споживачами. В Україні від шкідливого впливу тютюну щороку помирає в середньому 130 000 осіб [1]. Для порівняння: за трохи більше ніж три роки пандемії COVID-19 в Україні померло 112 478 осіб [2].

Крім соціального, важливим є й економічний аспект цієї проблеми: Україна щороку втрачає з державного бюджету від захворюваності та смертності, спричинених споживанням тютюну, майже 3,2 % ВВП [3]. Згідно з останніми дослідженнями частка нелегального ринку тютюнової продукції у лютому 2025 р. досягла 14,1 %, тому річні втрати державного бюджету від цього явища оцінюються орієнтовно у 24,2 млрд грн, оскільки обсяг тіньового ринку сигарет перевищує 5 млрд штук [4]. Відтак постає питання: що зробила і що ще не зробила Україна, щоб подолати ці виклики?

Ключовою міжнародно-правовою дією України стало приєднання до Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну (далі – РКБТ), ухваленої 21 травня 2003 року [5]. Мета угоди полягає у захисті нинішнього та майбутніх поколінь від руйнівних для здоров'я, соціальних, екологічних та економічних наслідків споживання тютюну й впливу тютюнового диму на людство і довкілля. Так, Україна приєдналася до РКБТ на підставі Закону України від 15 березня 2006 р. № 3534-IV «Про ратифікацію Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну» [6] і відповідно до вимог статті 15 РКБТ зобов'язалися розробити та запровадити додаткові механізми протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами. З цією метою у 2012 році сторонами угоди, зокрема й за участі України, було підготовлено текст Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами (далі – Протокол) [7]. Мета Протоколу чітко визначена: ліквідація всіх форм незаконної торгівлі тютюновими виробами. Наразі немає жодної об'єктивної причини ігнорувати необхідність його реалізації в Україні.

У відповідь на питання, що не зробила Україна для подолання «тютюнових» викликів констатуємо: станом на середину 2025 р. наша держава, незважаючи на її членство в РКБТ, активну участь у підготовці самого Протоколу і численні політичні заяви про намір приєднатися до нього, так і не стала стороною Протоколу. Прикро, тому що відсутність участі України у Протоколі зумовлює низку системних викликів: високий рівень смертності в державі, зумовлений активним споживанням тютюну, є вкрай загрозливим на тлі системної демографічної кризи в державі. До прикладу, 52,2 млн осіб – це максимальна чисельність населення України була зафіксована у 1993 р. Натомість на початку 2025 р. населення на підконтрольній Україні території оцінювалося приблизно у 29 млн осіб (похибка ± 1 млн) [8]. Водночас висока доступність дешевих

нелегальних тютюнових виробів стимулює їх надмірне споживання та нівелює ефект цінових і податкових заходів зі скорочення попиту на тютюн, передбачених РКБТ. Отже, приєднання України до Протоколу, навіть в умовах широкомасштабної війни, є одним із пріоритетних її завдань щодо узгодження національного законодавства з вимогами міжнародного права, оскільки йдеться про життя і здоров'я її громадян і бюджетні кошти.

Мета дослідження: окреслити юридичні, інституційні та міжнародно-правові бар'єри, які стримують імплементацію Протоколу в національну правову систему. Завданням дослідження є виявлення правових прогалин, суперечностей і недоліків, що ускладнюють ефективну імплементацію Протоколу на практиці. Дослідження також має на меті визначити нормативні передумови та правові механізми, які потребують розробки/вдосконалення для того, щоб Україна змогла реалізувати вимоги Протоколу на внутрішньодержавному рівні.

Методологічною основою дослідження є поєднання формально-юридичного та порівняльно-правового аналізу, системного підходу, а також вивчення договірної практики, аналітичних матеріалів міжнародних організацій і наукової доктрини. Результати цього дослідження мають слугувати практичним орієнтиром для оновлення національного законодавства з метою ефективного впровадження міжнародних стандартів у сфері контролю за незаконною торгівлею тютюновими виробами.

Стан опрацювання проблематики. Питання протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами та приєднання до Протоколу висвітлюється в сучасній науковій літературі здебільшого з позицій фінансово-економічної складової, адміністративної спроможності органів контролю, міжнародно-правової співпраці та узгодження національного законодавства до вимог РКБТ.

Так, у праці С. М. Борисенка та інших учених проаналізовано проблеми правового забезпечення боротьби з контрабандою підакцизних товарів, наголошено на фрагментарності нормативної бази та неузгодженості норм національного митного законодавства з міжнародними зобов'язаннями України [9, с. 188-189]. Схожих висновків дійшов і В.М. Левкович, який зосереджується на кримінологічних аспектах незаконного обігу тютюнових виробів та характеризує Україну як регіональний хаб транскордонної контрабанди тютюну [10, с. 236-237]. З погляду економіко-правової оцінки масштабів нелегального тютюнового ринку та пов'язаних із ним бюджетних втрат заслуговують на увагу праці Л.М. Сакун, Ю.Ю. Веденіної та інших, які виявили системний зв'язок між підвищенням рівня акцизів і розширенням тіньових каналів збуту тютюнової продукції [11]. Водночас В.О. Паламарчук дослідив методологію оцінювання нелегального ринку за непрямими показниками, що засвідчує глибоке проникнення нелегальної продукції навіть у легальні канали реалізації [12].

Отже, попри наявність окремих напрацювань у сфері економічної безпеки та кримінального права, міжнародно-правові аспекти імплементації Протоколу досі залишаються фактично не дослідженими в юридичній науці. Йдеться, зокрема, про механізми гармонізації національного законодавства з *acquis* ЄС, інституційні вимоги до органів, уповноважених на реалізацію положень Протоколу, а також про виконання зобов'язань щодо обміну відповідною моніторинговою та іншою тематичною інформацією тощо. Наведене підтверджує актуальність пропонованої теми цієї публікації.

Виклад основного матеріалу. Протокол як міжнародно-правовий акт, що доповнює РКБТ, є першим зобов'язальним договором, спрямованим на комплексне регулювання питань запобігання, виявлення, розслідування та переслідування правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом тютюнових виробів. Проте регулювання щодо здійснення внутрішньодержавних процедур, необхідних для набрання чинності міжнародними договорами, сформульоване в Україні фрагментарно, що ускладнює його правозастосування. Про що йдеться?

Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору згідно з частиною першою статті 8 Закону України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV «Про міжнародні договори» (надалі – Закон № 1906-IV) може надаватися шляхом «підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору» [13]. Проте цей Закон не визначив, яку саме *із наведених вище процедур слід застосовувати в кожному конкретному випадку*. Це, по-перше.

По-друге, «там, де замало закону» чи «його немає» має діяти інший регулятор [14, с. 23]. На нашу думку, конкретизація таких процедур, як і вимоги щодо підготовки проектів тих чи інших нормативно-правових актів, мали б бути об'єктивовані в підзаконних нормативно-правових актах. Таким актом є Регламент Кабінету Міністрів України, що затверджений постановою Кабінету

Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950 [15]. Цей нормативний акт традиційно деталізує вимоги до підготовки проектів нормативно-правових актів, які розробляються міністерствами, і згодом подаються на розгляд уряду. Однак жодних приписів про те, який саме законопроект потрібно розробити для приєднання до міжнародного договору про ратифікацію чи про приєднання тощо, Регламент Кабінету Міністрів України не містить. Закон № 1906-IV визначив, що підготовка законопроектів щодо ратифікації міжнародних договорів України здійснюється міністерством, іншим центральним органом виконавчої влади, державним колегіальним органом, за власною ініціативою, або в випадку якщо Кабінет Міністрів України або Президент України визначають такий орган відповідальним за приєднання до такого міжнародного договору (частина п'ята статті 9). Відтак міністерства, які розробляють той чи інший «міжнародно-договірний» законопроект, повинні дєюре діяти за чітким унормованим алгоритмом, натомість де-факто – не знають «з чого почати».

Водночас Міністерство юстиції України відповідно до пунктів 4 і 84 постанови Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228 «Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України» проводить, з урахуванням своїх «міністерських» практик, «правову експертизу проектів міжнародних договорів України, готує висновки щодо здійснення внутрішньодержавних процедур, необхідних для набрання чинності такими договорами, а також юридичні висновки, інші матеріали, необхідні для набрання чинності міжнародними кредитними (гарантійними) договорами України» [16].

Викладене свідчить про відсутність системності у законодавчій техніці щодо регулювання механізмів приєднання до міжнародних договорів, що, своєю чергою, створює додаткові труднощі для державних службовців, відповідальних за підготовку проектів таких нормативних актів.

Зазначена проблема ускладнюється й тим, що підготовка проекту закону про приєднання України до міжнародного договору здійснюється не часто, і не є типовою практикою для більшості міністерств. На рівні виконавців виникає ситуація, коли фахівець уперше зіштовхується з необхідністю розроблення відповідного законопроекту без чіткого алгоритму дій або внутрішніх інституційних практик щодо реалізації подібних процедур. Це сповільнює процес належного правозастосування та підвищує ймовірність технічних і процедурних помилок.

По-третє, актуальним є питання системності національного законодавства.

Закон № 1906-IV (пункт 7 статті 9) унормував вимогу: якщо міжнародний договір, який підлягає ратифікації, передбачає необхідність внесення змін до чинного законодавства або ухвалення нових законів, відповідні законопроекти мають бути одночасно подані на розгляд Верховної Ради України разом із законопроектом про ратифікацію.

Зауважимо, що на момент ратифікації РКБТ 15 березня 2006 року законодавство України не відповідало вимогам РКБТ і потребувало змін до чинного законодавства або ухвалення нових законів. Однак, жодних законопроектів, спрямованих на узгодження законодавства України до вимог РКБТ одночасно з проектом закону «Про ратифікацію Рамкової конвенції Всесвітньої організації охорони здоров'я із боротьби проти тютюну», до Верховної Ради України не подано.

Водночас Україна не виконала своїх зобов'язань щодо імплементації положень РКБТ навіть через 10 років після ратифікації цієї Рамкової конвенції. Про це свідчить Постанова Верховної Ради України № 1087-VIII від 13 квітня 2016 р. «Про Заяву Верховної Ради України з нагоди 10-річчя ратифікації Україною Рамкової Конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну», у якій зазначено, що Верховна Рада України визнає незадовільною реалізацію статті 5 РКБТ «Загальні зобов'язання» [17] у частині розробки, здійснення, оновлення та перегляду багатосекторальних національних стратегій, планів і програм із боротьби проти тютюну. Верховна Рада вважає доцільним розробити й реалізувати державну цільову соціальну програму зі зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення та допомоги у припиненні куріння.

Крім того, Верховна Рада України визнає, що окремі статті РКБТ ВООЗ не в повному обсязі реалізовані в законодавстві. Так, реалізація статті 8 РКБТ щодо захисту населення від тютюнового диму потребує покращення виконання чинних норм і вимагає повного захисту населення від тютюнового диму у всіх без винятку приміщеннях. Реалізація статті 13 щодо заборони всіх форм реклами та стимулювання продажу тютюнових виробів вимагає заборони і стимулювання продажу сигарет, яке досі присутнє у місцях їхньої реалізації в Україні.

Відсутність імплементації ряду положень РКБТ в національне законодавство України на момент ратифікації Конвенції можна пояснити її рамковим характером та належністю, до т. з. м'якого права. Загалом у юридичній науці рамкова угода розуміється як документ, який визна-

час домовленість сторін про те, як буде відбуватися співпраця. Згодом ці домовленості мають, з деякими змінами, втілитися в конкретних договорах або контрактах. Умови рамкової угоди не є остаточними й деталізованими [18, с. 236].

Рамковий характер РКБТ визначає її особливості як універсального інструменту міжнародного права, спрямованого на поступове впровадження узгоджених цілей. У цьому полягає її перевага, але водночас і виклик для держав-учасниць, зокрема України. РКБТ встановлює загальні принципи та орієнтири для боротьби з тютюновою епідемією, залишаючи сторонам можливість деталізувати їх через національні нормативно-правові акти, адаптуючи їх до економічних, соціальних та культурних умов. Такий підхід забезпечує гнучкість і етапність, проте може викликати затримки в реалізації, якщо процес гармонізації законодавства не отримує належної уваги та координації з боку державних органів.

РКБТ є типовим прикладом рамкової угоди, що має основні риси «м'якого права». Її положення, здебільшого, є рекомендаційними, створюючи основу для подальшої деталізації в національних законодавчих і політичних рішеннях. Наприклад, обов'язок держав забезпечити ліцензування вирощування тютюну або брокерських операцій формулюється як «країни прагнуть», що дає державам можливість самостійно визначати доцільність таких заходів залежно від місцевих умов.

В Україні інститут «м'яке право» здебільшого сприймається, як таке, що можна ним «ігнорувати». Як доказ, вкажемо на згадану вище Постанову Верховної Ради України № 1087-VIII від 13 квітня 2016 р. [17], у якій зазначено, що Верховна Рада України визнала незадовільною реалізацію статті 5 РКБТ «Загальні зобов'язання» у частині розробки, здійснення, оновлення та перегляду багатосекторальних національних стратегій, планів і програм із боротьби проти тютюну, тому визначила доцільним розробити й реалізувати державну цільову соціальну програму зі зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення та допомоги у припиненні куріння. Крім того, Верховна Рада України визнала, що окремі статті РКБТ ВООЗ не в повному обсязі реалізовані в українському законодавстві. Зокрема, реалізація статті 8 РКБТ, щодо захисту населення від тютюнового диму, потребує покращення виконання чинних норм, а також вимагає повного захисту населення від тютюнового диму у всіх без винятку приміщеннях. Реалізація статті 13 щодо заборони всіх форм реклами та стимулювання продажу тютюнових виробів вимагає заборони стимулювання продажу сигарет, яке досі присутнє у місцях їхньої реалізації в Україні.

Також у цій постанові Верховна Рада України, спираючись на звіт Всесвітньої митної організації, визнала незадовільною роботу Кабінету Міністрів України з реалізації статті 15 РКБТ щодо протидії та ліквідації незаконної торгівлі тютюновими виробами, і доручила уряду вжити заходів із протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами та розпочати процес ратифікації Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами. Ця постанова стала поштовхом до першої спроби України приєднатися до Протоколу. Так, 1 березня 2017 року за поданням МОЗ України було схвалено законопроект «Про приєднання України до Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами», проте глава держави наклав на нього вето. Наступні дві спроби щодо приєднання України до Протоколу (2019, 2024) також зазнали фіаско.

З огляду на це, постає питання про наявність в Україні політичної волі щодо приєднання до цього Протоколу. Якщо політична воля для цього є, то які інші перепони постають на шляху приєднання України до цього Протоколу?

Вимоги до обсягу публікації не дають можливості зробити розлогий авторський виклад, системного порівняльно-правового аналізу національного законодавства і положень Протоколу, тому зупинимося на резолютивних висновках дослідження.

Висновки. Ключовими змінами, які пропонуються для гармонізації національного законодавства із зобов'язаннями за Протоколом, є: а) закріплення мінімального строку зберігання облікової інформації щонайменше чотири роки; б) запровадження заборони на змішування тютюнових виробів із нетютюновими товарами в межах однієї транспортної одиниці при вивезенні з вільних митних зон; в) уточнення переліку даних, які подаються суб'єктом господарювання для отримання ліцензії, включаючи відомості про банки, ринки збуту та кримінальне минуле; г) деталізація обов'язків суб'єктів щодо контролю за відповідністю обсягів продажу прогнозованому попиту та повідомлення про підозрілу поведінку контрагентів; г) розширення електронної системи простежуваності на товари, що експортуються або переміщуються в режимі транзиту. Запропоновані зміни є виваженими за змістом, юридично обґрунтованими і такими, що не створюють надмірного адміністративного навантаження. Їх прийняття дозволить забезпечити повну імплементацію

ключових положень Протоколу до моменту набуття Україною статусу Сторони і, відповідно, своєчасне виконання міжнародних зобов'язань у межах установлених строків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузін Ігор. Медичні попередження про шкоду куріння. URL: <https://moz.gov.ua/uk/igor-kuzin-medichni-poperedzhennja-pro-shkodu-kurinnja-zajmatimut-65-ploschi-pachki---cep-sosilit-efekt-antitjuttjunovih-obmezhen>.
2. Три роки пандемії в Україні в цифрах. URL: <https://moz.gov.ua/uk/tri-roki-pandemii-v-ukraini-v-cifrah>.
3. Про затвердження обласної стратегії з контролю над тютюном на 2021-2025 роки в Рівненській області (проект). URL: <https://www.rv.gov.ua/pro-zatverdzhennja-oblasnoyi-strategiyi-z-kontrolyu-nad-tyutyunom-na-2021-2025-roki-v-rivnenskij-oblasti-proekt>.
4. Моніторинг нелегальної торгівлі тютюновими виробами в Україні 2025. Хвиля 1. URL: <https://www.kantar.com/ua/inspiration/ait/ait-wave-1-2025>.
5. Рамкова конвенція ВООЗ із боротьби проти тютюну 21 травня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897_001/ed20030521#Text.
6. Про ратифікацію Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну: Закон України від 15 березня 2006 р. № 3534-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897_001#Text.
7. Протокол про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами.. URL: https://drive.google.com/file/d/1MDKXf2FiDnzBPlm99o0nM9ck4ME8Afia/view?fbclid=IwAR2d2MM0nVNw6O37_XH3QhvPxv4-k56C8Xr0nc0hHY_hinfG079JnxcI99E.
8. Гладун О. Про демографічну ситуацію в Україні до великої війни, зараз і в майбутньому. URL: https://nas.gov.ua/media_about_us/chlen-korespondent-nan-ukrani-oleksandr-gladun-pro-demografichnu-situaciyu-v-ukrani-do-veliko-viyni-zaraz-i-v-maybutnomu.
9. Борисенко С.М., Журавель О.Г. Проблеми правового регулювання протидії контрабанді тютюнових виробів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 187–189.
10. Левкович В. М. Контрабанда тютюнових виробів в Україні як кримінологічна проблема. Грані права: XXI ст.: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2018): у 2 т. Одеса: Гельветика, 2018. Т. 2. С. 235–237.
11. Сакун Л.М., Веденіна Ю.Ю., Сухомлин Л.В. Проблеми податкового регулювання ринку тютюнових виробів в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2020. № 4. С. 102–108.
12. Паламарчук В.О. Smuggling of tobacco products: legal and methodological dimensions. *Proceedings of the International Conference on Applied Technologies*. 2015. Vol. 2. P. 225–226.
13. Про міжнародні договори: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
14. Задорожня Г.В. Принцип bona fides: від доктрини римського права до національного правосуддя / Г.В. Задорожня, Ю.А. Задорожний. Слово Національної школи суддів України. 2023. № 1. С. 22–29.
15. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text>.
16. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text>.
17. Про Заяву Верховної Ради України з нагоди 10-річчя ратифікації Україною Рамкової Конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну: постанова Верховної Ради України від 13 квітня 2016 р. № 1087-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-VIII#Text>.
18. Рамкова угода. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко. Київ: Українська енцикл. ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.